
DEĞERLENDİRMELER

D. G. Tumaşeva, *Slovar' dialektov sibirskix tatar*. Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. 1992. 255 s.

Dilara Garifovna Tumaşeva'yı Budapeşte'de tanıdım. 1976 yılında Tumaşeva Macar Bilimler Akademisinde Batı Sibirya Tatar diyalektlerine ilişkin bir konferans vermişti. Bu konferans 1978'de "Les dialectes des Tatars sebériens" başlığı altında *Acta Orientalia Hungarica*'da (XXXII, 175-186. s.) çıkmıştı.

Daha sonra Dilara Tumaşeva ile ülkemizde yapılan uluslararası Türk dili kongrelerinde sık sık karşılaşmıştık. Tumaşeva bu kongrelerde okuduğu bildirilerde de Batı Sibirya diyalektleri üzerinde duruyordu.

Açık bir deyişle, Tumaşeva'nın bilimsel çalışmalarını Sibirya Tatarlarının dili alanında yoğunlaştırdığı anlaşıyordu. Onun, Sibirya Tatarlarının diline ilişkin ilk eseri 1961'de çıkmıştır (*Könbatış Seber tatarları tele. Grammatik ocerk hem süzlek*. Kazan 1961). Daha sonra *Jazyk sibirskix tatar* (Kazan 1968) adlı eserini yayımlamıştır. *Dialekty sibirskix tatar v otnosenii k tatarskomu i drugim tjurkskim jazykam* (Kazan 1968) adlı çalışmasında da Sibirya Tatarlarının diyalektleriyle Tatar ve Türk dilleri arasındaki bağları gözden geçirmiştir. Bu çalışmasıyla 1969'da filoloji bilimleri doktoru sanını kazanan Tumaşeva, 1977'de Sibirya Tatarlarının diyalektleri üzerine yeni bir eser yazmıştır (*Dialekty sibirskix tatar. Opyt sravnitel'nogo issledovanija*. Kazan 1977. 294 s.).

Bunlardan başka, Tumaşeva'nın Tatar fiili üzerine bir çalışma yayımladığını biliyoruz (Kazan 1986. 189 s.). Ayrıca, "Etniceskija svjaz zapadno-sibirskix tatar" (*Sovetskaja Tjurkologija* 2, 1987, 38-51. s.) başlıklı yazısında Doğu Sibirya Tatarlarının *ethnique* bağlarını gözden geçirmiştir.

Son olarak Sibirya Tatarlarının diyalektlerine ilişkin sözlüğü çıktı.

Adından da anlaşılacağı gibi, sözlük Sibirya Tatar diyalekt ve ağızlarının söz dağarcığını kapsamaktadır. Tumaşeva, Sibirya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk ve Kemerovo bölgelerinde yaşayan Tatarların dillerini üç diyalekt içinde toplamıştır.

Sözlüğün ana bölümü Sibirya'da gerçekleştirilen alan araştırmaları sırasında derlenmiştir. Tobol-Irtış diyalekti sözlüğü *Jazyk zapadno-sibirskix*

tatar (1961) adlı eserde yayımlanmıştır. Bütün diyalektlerin söz dağarcığı ise *Dialekty sibirskix tatar* adlı çalışmaya ek olarak verilmiştir. Bu ekte birtakım aklardan aktarılmış olan veriler de yerinde kontrol edilmiştir.

Sözlükte bu ana kaynaklar dışında W. Radloff, İ. Giganov, L. Budagov, L. V. Dmitrieva, M. A. Abdurahmanova, G. M. Ahatova'nın eserlerinde ve *Dialektologik süzlek*'in 1. ve 2. fasiküllerinde geçen gereçler değerlendirilmiştir. Bundan başka, Radloff'un *Obrazcy* dizisinin IV. cildinden çıkarılan, ancak onun sözlüğünde geçmeyen veriler de kullanılmıştır.

Sözlüğün dar kapsamı dolayısıyla kullanılan kaynaklardaki bütün sözler aktarılamamıştır. Bu açıdan Tumaşeva kaynaklarda rastlanan verilerden Sibirya Tatarlarıyla temaslarında tespit edemediği sözleri seçmiştir.

Tumaşeva'nın sözlüğünde sıraladığı sözleri özenle seçtiği ve titizlikle kontrol ettiği bir gerçektir. Ancak 'rende' olarak kullanıldığı bildirilen *ıtkı* düşündürücü bir veridir.

Tobol diyalektinde geçtiği anlaşılan bu veri Radloff'un sözlüğünden alınmıştır. Radloff *ıtkı*'yı 'der Hobel' olarak vermiştir.

Radloff'un diyalektlerde kullanılan sözleri birbirine bağlamaya özen gösterdiğini biliyoruz. Örneğin Türkçe *ayak* sözünün çağdaş diyalektlerde geçen *adak*, *azak* gibi belli başlı biçimleri *ayak* maddesinde toplanmış, *adak* ve *azak* maddelerinde de ilgili biçimlere göndermeler yapılmıştır. Bunun gibi, Türkçe *kuyruk*'un diyalektlerde yaşayan *kudruk*, *kuzruk* gibi biçimleri de *kuyruk*'ta verilmiş, *kuzruk* biçimi *kuzuruk*'a gönderilmiş, *kudruk* biçimi ise *kuzuruk* ve *kuyruk*'la birleştirilmiştir. (Türkçe *kuyruk*'ta verilen *kudruk*'un sözlükte geçmediği göze çarpıyor. Bunun yerine *kuduruk* biçimi verilmiştir.)

Radloff, sözlüğünde gerçekleştirmeye çalıştığı bu birleştirmelerle Türk diliyle uğraşanların işini kolaylaştırmıştır. Ne var ki büyük sözlükçünün bütün maddelerde bu tür göndermeler yapmadığını görüyoruz. Örnek olarak, sözünü ettiğimiz *ıtkı* maddesinde Radloff bir göndermede bulunmamıştır.

Tobol diyalektinde geçtiği bildirilen *ıtkı*'nın Tatarcada 'rende' olarak kullanılan *ışkı*'dan başka bir şey olmadığı açıktır. Ancak Radloff, Tatarca *ışkı* maddesinde de bir gönderme yapmamıştır.

Tatarca *ışkı*'nın Türkçemizde de *ışkı* olarak geçtiğini biliyoruz. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nde *ışkı*'nın yerel ağızlarda 'iki ucu saplı eğri bıçak' olarak yaşadığı bildirilmiştir. Bundan başka, yerel ağızlarda

ışkı'nın yanında *ıçkı* (> *içki*) yan biçiminin geçtiği de göze çarpıyor. Bursa ilinde kullandığı bildirilen *hıŝkı* Rumeli göçmenlerinden alınma bir veridir. Bunlardan başka, *Zanaat Terimleri Sözlüğü*'nde de *ışkı* biçimi verilmiştir. *Türkçe Sözlük*'te de *ışkı* olarak yer almıştır. Buna karşılık Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*'de *ıçkı* biçimini vermiştir. Yerel ağızlarda yaşayan *ıçkı* (> *içki*) *Kamus-ı Türkî* yazarının saydığı biçimi doğrulamaktadır.

Burada küçük bir parantez açalım mı?

J. Németh, "Das Zimmerhandwerk der Turko-Bulgaren im Spiegel der alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache" (*Acta Orientalia Hungarica* XVIII, 1965, 55-60. s.) başlıklı yazısında (58-60. s.), Macarcada rendeye verilen *gyalu* adının Türkçe *yışmak* (> *ışmak*) kökünden geldiğini öne sürmüştü. Türk diyalektlerinde gördüğümüz *yışkı* (*ışkı*) biçimlerinin çıktığı açıktır.

Németh'e göre, Macarca *gyalu* *yışmak* (*ışmak*) kökünden adı da bu kökün bir türevidir. Eski türkçe -ş-'lerin Bulgarcada -l-'ye çevrildiğini biliyoruz. Bu olaya dayanan Németh, Türk diyalektlerinde *ıŝkıya* **yışak* adının verilebileceğini tahmin etmiş, Macarca *gyalu*'nun bu adın Bulgarca karşılığından kökenlendiğini yazmıştır.

Şemsettin Sami'ye borçlu olduğumuz *ıçkı* biçimi Németh'in açıklaması bakımından düşündürücüdür. Yeni diyalektlerde gördüğümüz *ışkı* (*yışkı*) biçimlerinin *ıçkı* (*yıçkı*)'dan gelmesi durumunda eski Türkçede **ıçmak* (*yıçmak*) kökünden yola çıkmak gerekecektir. Bu köke dayanarak Bulgarcada Macarca *gyalu*'ya benzer bir türevden söz edilemez.

Macar dilinin *étymologique* sözlüğü (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest 1967. 1118-1119. s.) Németh'in açıklamasını bir seçenek olarak vermiştir. Sözlüğün Almanca baskısında (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 2, Budapest 1992. 491. s.) Macarca *gyalu*'nun eski bir Türk dilinden alındığı yolundaki açıklama "olası" sayılmamıştır.

Şimdi Tumaşeva'nın Radloff'un sözlüğünden aldığı veriye dönelim. Bu verinin çağdaş Türk diyalektlerinde yaşayan *ışkı* (*yışkı*)'dan ayrılması olanaksızdır. Ne var ki sözlükte bir *hapax legomenon* olarak kalan *ıtkı*'nın ses bakımından *ışkı* biçimiyle birleştirilmesi de kolay değildir.

Benim inancıma göre, Tumaşeva'nın Radloff'tan aldığı *ıtkı* biçimi düzeltilmeye açık bir veridir. Bu verinin bir yazım yanlışından kökenlendiği anlaşılıyor. Rus alfabesinde ş ve t harflerinin yazıda ayırt edilmesi kolay

değildir. Bu veride de *ş* harfinin *ı* ile karşılaştırıldığı açıktır.

Rusya'da yayımlanan sözlüklerde buna benzer yanlışlara tanık oluyoruz. Örneğin Türkçe *kurum* sözü Katarinskiy'nin Başkurtça sözlüğünde (*Baskirsko-Russkij slovar'*. Orenburg 1899) *koros* olarak geçmişti. Tanınmış Macar Türkologu Zoltán Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki 1912) adlı eserinde (100. s.) Macarca *korom*'un Türkçe karşılıkları arasında ? işaretiyle Başkurtça *koros* biçimini de vermişti. Ancak Vilmos Pröhle'nin verdiği Başkurtça *korom* biçimi Katarinskiy'nin sözlüğünde geçen *koros*'u doğrulamamıştır. Katarinskiy'nin sözlüğünde gördüğümüz *koros* biçimi de bir yazım yanlışından çıkmıştır. Rus alfabesinde *ş* ve *m* harfleri de birbirne benzemektedir. Bu benzerlik dolayısıyla *ş* ve *m* harflerinin ara sıra karıştırıldığını gözliyoruz. Radloff'un sözlüğünde ve Türk diyalektleri örneklerinde buna benzer yanlışlar vardır.

Özet olarak, Tumaşeva'nın Radloff'tan aldığı *ıtkı*'nın *ışkı* olarak düzeltilmesi gerekecektir. Anlaşılan değerli çalışma arkadaşım Radloff'a güvenerek alan çalışmalarında bu veriyi kontrol etmek ihtiyacını duymamıştır.

Düşündürücüdür: Radloff Tobol Tatarcasında *yışkı* biçiminin kullanıldığını bildirmişse de, bu biçimle *ıtkı* arasındaki bağı fark etmemiştir. Onun gibi, Tumaşeva da Sibiry'a'da *yışkı* ve *ışkı* biçimlerinin geçtiğini açıklamış, ancak Tobol Tatarcasında geçtiği bildirilen *ıtkı* biçimiyle *ışkı* (ve *yışkı*) biçimi arasındaki benzerliği gözden kaçırmıştır.

Sözlük Sibiry'a Tatarların bu güne değin yazısız kalmış olan diyalekt ve ağızlarının söz dağarcığına yeni bir katkıdır. Orta Çağ Kıpçakçasına dayanan bu diyalektlerde Moğol kökenli birçok eski alıntı saklanmıştır. Ayrıca, Fin-Ugor dillerinden alınma birtakım öğeler de göze çarpıyor.

Bu bakımdan Dilara Tumaşeva'nın sözlüğü yalnız Türkologlar (ve Mongolistler) için değil, Fin-Ugor dilleriyle uğraşanlar için de değerli bir kaynaktır.